

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
Școala Doctorală Cultură. Civilizație. Istorie.

Teză de doctorat
Rezumat

**Profilul unui intelectual din Transilvania.
Studiu de caz: Cserei Mihály (1667-1756) și
biblioteca sa**

Conducător științific:
Prof. Univ. Dr. Doru Radosav

Doctorand:
Kovács Mária

Cluj-Napoca
2012

CUPRINS

PARTEA I.....	5
I. Introducere.....	5
II. Considerații istoriografice privind viața și activitatea lui Cserei Mihály. Stadiul actual al cercetărilor în domeniul istoriei bibliotecilor, istoriei lecturii din România.....	10
III. Cultura maghiară transilvăneană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea	19
Introducere	19
Curenți culturale	19
Învățământul.....	24
Tiparul.....	27
Literatură. Lingvistică.....	29
Literatură istorică. Memorialistica	31
Literatură științifică	35
Teatrul.....	36
IV. Tipologia bibliotecilor transilvănene din secolele XVII-lea și XVIII-lea	37
IV.1. Biblioteci instituționale	37
IV.1.1. Colecțiile curții princiare de la Alba Iulia.....	39
IV.1.2. Bibliotecile orașelor și biblioteci cu profil laic	41
IV.1.3. Biblioteci școlare.....	43
IV.1.4. Biblioteci eclesiastice	49
IV.2. Biblioteci particulare	59
IV.2.1. Biblioteci nobiliare	60
IV.2.2. Biblioteci ale erudiților	65
IV.2.3. Bibliotecile episcopilor.....	67
IV.2.4. Bibliotecile preoților.....	69
IV.2.4. Bibliotecile burgheziei.....	72
V. Biografia lui Cserei Mihály.....	76
Copilăria (1667–1674).....	76
Studiile (1674–1685)	77
1685-1711	79
1712-1756	80
VI. Istoria Transilvaniei [1661–1712].....	83
VII. Profilul intelectual al lui Cserei Mihály pe baza analizei cărților din biblioteca personală	87
VII.1. Principalele surse pentru istoria bibliotecilor, a lecturii din Transilvania: listele de cărți, sursele utilizate în reconstituirea fondului bibliotecii lui Cserei Mihály.....	87
VII.1.1. Sursele istoriei bibliotecilor, a lecturii fără caracter de registru	87
VII.1.2. Sursele istoriei bibliotecilor, a lecturii cu caracter de registre, cataloage.....	93
VII.2. Istoricul bibliotecii lui Cserei Mihály.....	98
VII.3. Obiceiurile de lectură ale lui Cserei Mihály	108
VII.4. Compoziția tematică a fondului	114
Religie	114
Lucrări de istorie și de teoria statului	119
Lucrări de drept	121
Literatură.....	123
Filosofie. Literatură didactică	125
Științe naturale. Medicină.	126
Geografie. Matematică.....	126

VII.5. Profilul intelectual al lui Cserei Mihály pe baza însemnărilor din cărți.....	128
Cserei, omul religios	131
Cserei, ”poetul”: exerciții de versificație	139
Cserei, traducător.....	146
Cserei, ”jurist”	147
Cserei, omul	148
VII.6. Studiu de caz: Compendium theologicum et politicum	152
PARTEA II.	162
VIII. Catalogul bibliotecii lui Cserei Mihály.....	162
VIII. 1. Utilizarea catalogului	162
VIII.2. Abrevieri.....	163
VIII.3. Bibliografie	164
VIII.4. A. 1709-es olvasmányjegyzék (Lista cărților alcătuit în anul 1709)	165
VIII.5. B. Lista cărților alcătuită în jurul anului 1726.....	189
VIII.6. C. 1741-es jegyzék (Lista cărților alcătuită în 1741)	287
VIII.7. D. A fiának, Cserei Györgynek, adott könyvek 1740–1751 között (Lista cărților donate fiului, lui Cserei György, în perioada 1740–1751).....	318
VIII.8. E. Lucrări citite de Cserei M. sau care făceau parte din biblioteca lui, dar nu apar pe listele de cărți.....	328
VIII.9. Manuscrise.....	349
IX. Concluzii.....	386
X. Bibliografie	389
X.1. Izvoare inedite	389
X.2. Lucrări generale	390
X.3. Cărți, studii și articole	392
X.4. Teze de doctorat.....	406
XI. ANEXE.....	408

Cuvinte cheie:

istoria bibliotecilor, istoria cărții, lectură, istoria lecturii, Transilvania, maghiari, intelectuali, istoria culturii

În cercetările de istoria cărții, a lecturii și a bibliotecilor din Transilvania pentru perioada secolelor XVI–XVIII, reconstituirea mentalității cititorului este îngreunată de precaritatea informațiilor disponibile. Dacă pentru culturile occidentale există mărturii documentare care ajută la reconstituirea lectorului real (liste de prețuri, liste de cititori, scrisori, testamente, jurnale de lectură, contracte editoriale, etc.) pentru Transilvania reconstituirea este îngreunată de lipsa, sau neprelucrarea acestor documente. În foarte puține cazuri s-au realizat cercetări care să ne arate cititorul real din perioada amintită, listele de cărți ale bibliotecilor vechi se referă mai mult la ce se putea citi, ce era în posesia proprietarilor, dar pe baza acestor liste nu putem să concluzionăm că acele cărți erau chiar citite de către proprietari. Informațiile cuprinse în aceste liste de cărți pot fi întregite de analiza operelor literare, istorice, precum și de analiza însemnărilor din fondurile de carte veche. O posibilitate de a identifica un cititor/ un lector real este de a aduna toate aceste izvoare la un loc și pe măsura informațiilor obținute să analizăm practicile de lectură ale unui singur individ.

În această teză de doctorat mi-am propus să reconstitui fondul bibliotecii lui Cserei Mihály (1667–1756), să adun toate sursele, documentele referitoare la biblioteca și lecturile sale și pe baza acestora să trasez profilul său intelectual. Scopul principal al acestei cercetări a fost realizarea catalogului bibliotecii, cu ajutorul căruia am încercat să pun în valoare fondul bibliotecii, căutând a da răspunsuri problemelor privind: istoricul bibliotecii, componența tematică a fondului, obiceiurile de lectură ale posesorului, etc. În istoriografia transilvăneană a secolelor XVII–XVIII-lea *istoria Transilvaniei* a lui Cserei ocupă un loc important, constituind o sursă de referință, des folosită de istoricii acelei perioade. Despre istoria Transilvaniei scrisă de Cserei Mihály, precum și despre biografia lui s-a scris mult. Până acum nimeni nu s-a ocupat de reconstituirea fondului bibliotecii lui Cserei Mihály, astfel considerăm că această teză de doctorat este menită să umple acest gol în biografia lui Cserei.

Sursele utilizate pe parcursul cercetării se împart în două mari categorii: manuscrise și cărți vechi, editate între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. În cercetarea manuscriselor originale, scrise de către Cserei, analiza s-a axat doar asupra părților unde s-au identificat informații referitoare la bibliotecă, la lecturile lui Cserei. Cealaltă categorie de izvoare este reprezentată de cărțile lui Cserei. Acestea pot fi grupate în mai multe categorii: pe de o parte cărțile din biblioteca lui Cserei identificate prin *autopsie*, prin luarea în mână a exemplarului care i-a aparținut lui Cserei, iar pe de altă parte sunt titlurile incluse în listele de cărți ale bibliotecii lui Cserei. Punctul de plecare al cercetării fost dat de *listele de cărți/inventarele* bibliotecii. Deși cele trei liste de cărți ale bibliotecii lui Cserei Mihály au fost publicate nimeni nu s-a ocupat de identificarea titlurilor. Pe parcursul cercetărilor am identificat o nouă listă de

cărți, despre care am găsit referiri în bibliografia de specialitate ca fiind lista premergătoare/antecedentul celui mai complet inventar, cel din 1741, dar care nu a fost publicată. Această listă datează din jurul anului 1726 și este importantă deoarece conține o serie de titluri, care apar doar în acest document, iar despre existența acestora în biblioteca lui Cserei nu avem alte surse.

În vederea realizării acestui proiect ambițios am studiat fondurile de carte veche și manuscrise ale următoarelor biblioteci: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Biblioteca Academiei Române filiala din Cluj-Napoca, Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș, Biblioteca Națională Széchényi și Biblioteca Academiei Maghiare din Budapest. Pe lângă cercetările întreprinse în biblioteci am studiat fondurile personale a familiei Apor din Arhivele Naționale ale României ale Direcțiilor Județene Cluj și Covasna, fondul Apor din Arhivele Naționale Maghiare din Budapest, precum arhiva parohiei reformate din Aita Mare. Pe parcursul cercetării efectuate în aceste instituții am identificat 99 tipărituri aparținătoare bibliotecii lui Cserei Mihály, precum și 10 manuscrise și o parte a corespondenței lui Cserei cu personalitățile vremii.

Analiza însemnărilor de posesor în exemplarele identificate în fondurile de carte veche a bibliotecilor contemporane a contribuit la deslușirea originii fondului de cărți al bibliotecii lui Cserei. Pe lângă însemnările de posesiune, celelalte tipuri de însemnări manuscrite (însemnări marginale, adnotări, glose) de pe exemplarele identificate au constituit izvoarele de bază în studierea obiceiurilor de lectură, oferindu-ne informații valoroase atât pentru istoria bibliotecii, cât și pentru istoria literaturii, mentalității și a culturii. Întregul demers al lucrării este bazat pe exploatarea științifică a însemnărilor de pe cărțile lui Cserei.

Teza este structurată în două părți: prima parte este una teoretică, de analiză, iar a doua parte cuprinde catalogul bibliotecii lui Cserei Mihály. Aceste două părți sunt urmate de Concluzii, Bibliografie și de Anexe.

Prima parte a lucrării debutează cu o *Introducere*, urmată de capitolul cu titlul *Considerații istoriografice privind viața și activitatea lui Cserei Mihály. Stadiul actual al actual al cercetărilor în domeniul istoriei bibliotecilor, istoriei lecturii din România*. Prima parte a acestui capitol prezintă în linii mari cercetările referitoare la viața și activitatea lui Cserei, iar partea a doua oferă o succintă prezentare a stadiului actual al cercetărilor din domeniul istoriei bibliotecilor, a istoriei lecturii din România, în special cercetările referitoare la secolele al XVII-XVIII pe teritoriul Transilvaniei.

După acest capitol urmează două capitole prin care am încercat să prezentăm cadrul general în care s-a format Cserei. Capitolul III cu titlul *Cultura maghiară transilvăneană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea* prezintă principalele caracteristici ale culturii maghiare din Transilvania, cu câteva exemple semnificative pentru fiecare subiect abordat și cu câteva

referiri la cultura sașilor și a românilor. Din punct de vedere cultural, orizontul transilvănean al secolelor XVII–XVIII-lea se prezintă într-o amplă complexitate. Aceasta este caracterizat prin interacțiunea a trei zone culturale: cea maghiară, germană și românească. Politica culturală transilvăneană din această epocă era, în linii mari, în corcondanță cu aspirațiile europene. Transilvania se dovedise receptivă față de ideile noi, care se regăseau în gândirea și concepția politică europeană. Este vorba de curentele cultural-religioase ca puritanismul, cartezianismul, cocceianismul, precum și pietismul.

În capitolul IV (*Tipologia bibliotecilor transilvănene din secolele XVII-lea și XVIII-lea*) ne-am propus să oferim o prezentare succintă a istoriei bibliotecilor transilvănene din secolele XVII–XVIII. Prezentarea acestor colecții de carte se concentrază pe tipologia bibliotecilor realizată de Monok István. Astfel, bibliotecile cu caracter similar au fost prezentate comparativ, cu intenția de a oferi un tablou al celor mai importante biblioteci private și instituționale în perioada vizată.

În capitolele V și VI oferim o prezentare a biografiei lui Cserei Mihály, precum și o scurtă analiză a lucrării sale *Istoria Transilvaniei* [1661–1712].

Capitolul VII este dedicat profilului intelectual al lui Cserei Mihály pe baza analizei cărților din biblioteca personală. Este structurat pe mai multe subcapitole.

În subcapitolul *Principalele surse pentru istoria bibliotecilor, a lecturii din Transilvania: listele de cărți, sursele utilizate în reconstituirea fondului bibliotecii lui Cserei Mihály* ne-am bazat pe o tipologie a surselor istoriei bibliotecilor și a lecturii din secolele XVI–XVIII realizată de Monok István. Pe lângă prezentarea acestei tipologii la fiecare tip de sursă am încercat să prezint ca exemple izvoarele pe care le-am identificat în cazul bibliotecii lui Cserei Mihály; astfel, pe lângă prezentarea unui model al tipologiei surselor am descris și sursele principale ale cercetării.

În subcapitolul *Istoricul bibliotecii lui Cserei Mihály* ne-am propus să prezentăm istoricul bibliotecii lui Cserei Mihály. Cercetarea s-a realizat mai ales prin analiza surselor necunoscute de public, scopul nostru a fost de a depista și analiza aceste surse, în cazul nostru manuscrisele și cărțile vechi din biblioteca lui Cserei identificate cu ajutorul însemnărilor lui Cserei. Însemnările de posesiune din cărțile bibliotecii lui Cserei ne oferă posibilitatea să reconstituim atât cronologia achizițiilor, cât și istoricul bibliotecii după moartea lui Cserei. Ca să ne dăm seama de amploarea și bogăția bibliotecii sale pe lângă manuscrise și cele 99 tipărituri identificate prin *autopsie* am considerat necesar să urmărim și listele de cărți alcătuite de Cserei în diverse etape ale vieții sale. Constituirea și dezvoltarea bibliotecii i-a revenit în totalitate lui Cserei Mihály. Pe baza însemnărilor de posesiune din cărțile identificate putem să tragem concluzia că majoritatea cărților din biblioteca lui Cserei Mihály au fost cumpărate de el sau primite în dar, doar patru volume poartă însemnările de posesor al tatălui său, a lui Cserei János. La marcarea cărților din proprietatea sa Cserei nu a folosit *ex libris* sau *supralibros*, ci un motto, un simbol luat din Biblie, din

Geneza capitolul 22 versul 8, acesta fiind: *Deus providebit*. Cel mai complet registru al cărților, cel din 1741, înșiră 231 de titluri. Dacă adăugăm volumele identificate atât prin autopsie, cât și acele volume, care au fost identificate cu ajutorul bibliografiilor și a cataloagelor putem să afirmăm că biblioteca lui Cserei a cuprins în jur de 310 de volume. Numărul mare de volume a fondului bibliotecii lui Cserei Mihály ne arată că această bibliotecă este a unui om de știință, a istoricului, și nu a unui om provenit din rândul nobilimii mijlocii. Bibliotecile nobilimii mijlocii din Transilvania erau în general biblioteci mici, conținând circa 50 de volume.

Modalitățile de lectură, practicile ei, s-au schimbat de-a lungul timpului, această schimbare a fost provocată de o mulțime de factori. În capitolul *Obiceiurile de lectură ale lui Cserei Mihály* ne-am propus prezentarea pe scurt al practicilor de lectură pentru secolele al XVII–XVIII, precum și a obiceiurilor de lectură a lui Cserei Mihály. Referitor la obiceiurile de lectură ale lui Cserei, dezvăluite de însemnările notate pe marginile cărților, putem afirma că practicile sale de lectură se încadrează în tipul de lectură intensivă. Cserei nu se limita la a citi o carte doar odată, ci le studia și lectura de mai multe ori, își nota impresiile legate de lectură, evenimentele petrecute în Transilvania, precum și însemnări privind viața privată a familiei și cunoscuților săi. Cserei nu era un simplu cititor al cărților, bogăția însemnărilor sale fac din Cserei un *grafoman*. Cărțile sale sunt pline de sentințe, aforisme, maxime, apoftegme, și pilde filosoficești, unele dintre ele apar în mai multe cărți. Lectura se putea efectua în mai multe feluri: presupunem că Cserei practica lectura silențioasă, care era actul individual al lectorului cu experiență. Lectura în tăcere a permis o pietate mai personală, o devoțiune mai individuală, un alt raport cu sacralul. Așa este și în cazul lui Cserei, biblioteca lui este locul unde se poate izola de lume, găsind în cărți un refugiu. În anii de bătrânețe, în singurătatea din Aita Mare, după căsătoria fiului în anul 1740, Cserei își găsește refugiul în lectură pentru a compensa plictisul cotidian al unei provincii unde nu se întîmplă nimic.

Capitolul cu titlul *Compoziția tematică a fondului* dovedește încă odată teza conform căreia cartea și manuscrisul sunt excelenți indici a circulației ideilor, a intensității și a nuanței vieții intelectuale. Cataloagele bibliotecilor din perioada modernă atestă noile curente ce se aduceau dinspre Occident, odată cu cărțile și nevoia nouă a unei lecturi ce trebuia să satisfacă nu numai scopuri strict doctrinare, ci curiozitatea și plăcerea. O analiză a fondului bibliotecii, concentrată pe structura tematică a cărților, ne arată o mare varietate de domenii ale cunoașterii: religie, istorie, literatură, retorică, drept, medicină, geografie, etc. Cele două domenii care dau majoritatea volumelor sunt: religia și istoria.

Subcapitolul *Profilul intelectual al lui Cserei Mihály pe baza însemnărilor din cărți* își propune analiza unor izvoare de obicei neglijate de către istorici: însemnările din cărțile vechi, de pe calendare sunt surse de neprețuit în cercetările de istoria bibliotecii, a lecturii, a istoriei culturii. Am optat pentru o clasificare a însemnărilor lui Cserei pentru a trasa liniile principale al profilului intelectual, a preocupărilor

sale zilnice, a gândurilor unui cititor erudit transilvănean. Analiza tuturor însemnărilor nu a fost posibilă datorită abundenței lor, prin acest subcapitol am încercat să realizăm o tipologie a lor, prezentând câteva exemple reprezentative la fiecare categorie. Prin analiza acestor însemnări este posibil reconstrucția aceluiași fundament spiritual, literar și intelectual care a constituit baza educației acestui individ premodern; o valorificare a lor ne permite să găsim răspunsuri la următoarele problematice: ce tipuri de însemnări are Cserei; ce rol are scrisul în viața lui, precum și obiceiurile de scriere în familie; rolul religiei în viața lui, cum este reflectat în însemnările sale locul ocupat în societate, etc; precum și să trasăm liniile principale al profilului intelectual, prezentându-l pe Cserei ca: un om religios, un calvinist înfocat; un om al literelor, cu diverse încercări de versificație; nobilul cu diverse preocupări juridice; etc. Aceste mărunte note de lectură legate de: religie, istorie politică internă și externă, istorie economică și socială, istorie militară, calamități naturale, starea vremii, însemnări de familie, trăiri personale, copierea, traducerea unor manuscrise, activitate literară, etc., sunt capabile să lumineze mai bine pregătirea, idealurile și preocupările lui Cserei M., ne ajută să reconstituim portretul intelectual al acestui cărturar. Cserei a fost nu numai un lector, un receptor al culturii, dar și un producător al ei. În cazul lui Cserei M. putem să stabilim un raport direct între lectură și scris, creație, aceste două activități fiind strâns legate una de cealaltă, cărțile din biblioteca sa dovedesc că Cserei nu doar a citit mult, dar a și scris foarte mult, la el cititul era o activitate complexă, care includea atât actul lecturii, cât și cel al sublinierii, al adnotării, al comentării pe marginea textelor citite. Cserei a fost nu numai un lector, un receptor al culturii, dar și un producător al ei. Poeziile, însemnările lui Cserei oglindesc priceperea și talentul retoric al unui autor care, în ciuda izolării sale, atât pe plan politic cât și cultural reușește să ofere lucrări de mare calitate.

Un interes deosebit pentru istoria bibliotecii lui Cserei îl constituie ediția in-folio a operelor lui Josephus Flavius, tipărit în Frankfurt am Main, în anul 1580. În cazul acestui volum Cserei nu se oprește doar la însemnări marginale, ci refolosește aceste însemnări scrise pe marginile acestei cărți în anul 1709, când în timpul exilului din Brașov *pro lustrando tempore* le-a copiat și adăugit într-un manuscris cu titlul *Compendium theologicum et politicum*. În capitolul *Studiu de caz: Compendium theologicum et politicum* am dat o prezentare succintă a acestui manuscris, și din moment ce doctoranda Széles Ágnes continuă transcrierea și analiza acestui manuscris, în capitolul amintit atenția noastră s-a direcționat doar asupra unor părți a manuscrisului, în special a locurilor care reflectă relația dintre însemnările din carte și transcrierea acestora în manuscris, prin câteva exemple am demonstrat că manuscrisul nu este o simplă copie a însemnărilor, ci este o lucrare de sine stătătoare, valoroasă, la elaborarea căreia Cserei a utilizat mai multe volume din biblioteca sa.

Anexa disertației cuprinde reproducerea listelor de cărți, și a câtorva însemnări, care au fost alese în urma consultării catalogului, și care sunt considerate cele mai însemnate și reprezentative cu privire la problemele dezbătute în disertație.

În repertoriul deținătorilor de biblioteci particulare din Transilvania secolului al XVII și prima jumătate a secolului al XVIII-lea biblioteca lui Cserei ocupă un loc important. Biblioteca lui Cserei Mihály este biblioteca unui erudit, a unui om lăudat pentru pasiunea lui de lector, care stătea aplecat asupra cărților, aprobând autori sau polemizând cu ei, prin însemnări scrise mărunț pe marginea textului, a unui autodidact cu un potențial intelectual remarcabil, care arată o responsabilitate și conștiinciozitate specială în formarea și educarea sa (și a copiilor) prin forțe proprii. Așa cum demonstrează compoziția tematică și titlurile din biblioteca lui Cserei cultura transilvăneană s-a dovedit continuu receptivă la mișcarea de idei de pe continent, puritanismul, neostoicismul, cartezianismul au avut ecou și pe teritoriul Transilvaniei.

Prin cercetarea noastră am intenționat nu doar să completăm pete albe în viața și activitatea lui Cserei Mihály, ci și să oferim și o sintetiză a unei mari cantități de informații, atât editate cât și inedite, din perspectiva istoriei cărții și a lecturii, a istoriei bibliotecilor, și să punem la dispoziția cercetătorilor din domeniile istoriei dreptului, a istoriei bisericii și a istoriei culturii în general, un suport documentar solid.

Bibliografie selectivă

1. Buluță, Gheorghe, *Scurtă istorie a bibliotecilor din România*. București, 2000.
2. Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
3. Chartier, Roger (coord.), *Pratiques de la lecture*. Paris: Édition Payot et Rivages, 2003.
4. Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest 1987.
5. Kosáry Domokos, *Művelődés a XVII. századi Magyarországon*. 3. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.
6. Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest: Balassi, 2003.
7. *A magyar irodalom története. II. kötet 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
8. *A magyar irodalom története*. Szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza. Budapest: Gondolat, 2007. Vol. 1. A kezdetektől 1800-ig.
9. Manguel, Alberto, *Istoria lecturii*. Traducere din limba engleză Alexandru Vlad. București: Nemira, 2011.
10. *The History of Reading*. Edited by Shafquat Towheed, Rosalind Crone and Katie Halsey. London, New York: Routledge, 2011.

11. Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996.
12. V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
13. Abafi Lajos, Cserei Mihály, a történetíró (eredetei kéziratái után). In: *Történelmi Tár*, 1880. 561–570.
14. Aigner Lajos, Cserei Mihály végrendelete. In: *Történelmi Tár*, 1881/1. 148–157.
15. Balázs Mihály, Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről. In: *Irodalomtörténet*, 2006/4. 601–609.
16. Ballagi Aladár, Cserei-e vagy Rozsnyai: In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1892/1. 70–71.
17. Bartók István, XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991/1 1–24.
18. Benczédi Pál, A volt kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratáráról. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest–Kolozsvár, 1957, p. 33-45.
19. Berlász Jenő, Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16–17. században. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1973. Budapest, 1976. 203–215.
20. Idem., Könyvtári kultúránk a XVIII. században, In: *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, 1974, 283–332.
21. Banczik Samu, *Nagyajtai és miklósvárszéki Cserei Mihály*. Kolozsvár, 1905.
22. Chartier, Roger, *Practicile scrierii*. In: *Istoria vieții private*. V. București: Editura Meridiane, 1995. 136–198.
23. Cserei Mihály: *Nagyajtai Cserei Mihály Historiája*. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852.
24. Idem., *Erdély históriája [1661-1711]*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983.
25. Dienes Dénes, A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században. In: Monok István – Nyerges Judit (redactori), *Ércnél maradandóbb*. Budapest – Vizsoly: Magtár Művészeti Alapítvány, 2006. 31–42.
26. Dóczy Örs, Terentius és Vergilius műveinek recepciója a marosvásárhelyi református partikula tanrendjében Fogarasi Mátyás iskolamestersége alatt (1662–1665). In: *Könyvek által a világ: tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2009. 91–111.
27. Domján István, Cserei Mihály, a kálvinista. In: *Erdélyi Múzeum*, 1910/10. 670–677.
28. Écsy Ö. István, *A történetíró Cserei Mihály, mint versszerző*. Szigetvár, 1934.
29. *Erdélyi könyvesházak. II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged: JATE, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).
30. *Erdélyi könyvesházak. III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, JATE, 1994. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3).

31. Erdélyi könyvesházak IV/1. = *Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*. Hrg. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Bp.: Oszk, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4.1).
32. Erdélyi könyvesházak IV/2. = *Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Schasburg, Kleinere Orte*. Hrg. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Bp.: Oszk, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4.2).
33. Ferenczi Zoltán, Cserei Mihály följegyzései. In: *Történelmi Tár*, 1893/2, 146–160, 232–249.
34. Idem., Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690–1698-ból. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1891/4. 437–455.
35. Földváry László, Adatok Cserei Mihály működéséhez. In: *Történelmi Tár*, 1896, 744–746.
36. Gönczi Lajos, *A székelyudvarhelyi evang. reform. kollegium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Az intézet története (képekkel és rajzokkal) 1670–1895-ig*. Székelyudvarhely 1895.
37. Granasztói Olga, Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. In: *Korall*, 2011. 12. évf. 43. 5–24.
38. Hargittay Emil, A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1995/5–6, 441–484.
39. Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest: Universitas Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
40. Jackson, H. J., *Marginalia. reader writing in books*. New Haven: London: Yale University Press, 2001.
41. Káli Nagy Elek, Cserei Mihály eddig ismeretlen jegyzőkönyvéről. In: *Új Magyar Múzeum*, 1853. 46–55.
42. Kanyaró Ferenc, Cserei Mihály kesergő panasza és busongó elégiái. In: *Erdélyi Múzeum*, 1910/2. 85–96.
43. Kelemen Lajos, Cserey Mihály és Bethlen Kata egyházi adományai. In: *Erdélyi Múzeum*, 1898/9. 540–541.
44. Keszeg Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár: KJNT– BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3.).
45. Keserű Gizella, Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007. 313–332.
46. Kis Bálint, Cserei Mihály krónikásunk családi emlékirata. In: *Történelmi Tár*, 1901/2. 280–293.
47. Kiss Ferencz, *A székely-udvarhelyi Ev. Ref. Collegium történelme*. Székelyudvarhelyt, 1873.
48. Klaniczay Tibor, A magyar későreneszánsz problémái. In: *Reneszánsz és barokk: tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 303–339.
49. Koltay Klára, Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. In: *Studia Litteraria*, 1991/XXVIII. 99–114.
50. Köpeczi Béla, A karteziánizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. In: *Függetlenség és haladás: politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977.
51. Lukinich Imre, Cserei Mihály életéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1909/2. 236–240.

52. Monok István, Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti forrásértékéről. In: *Folklorisztika 2000-ben. Folklor-Irodalom-Szemiotika: tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. kötet. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000. 661–670
53. Idem., *Az erdélyi könyvtörténetírás történetének vázlata*. In: Az erdélyi magyar tudomány történetéből. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005.évi fórumán elhangzott előadások. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2006. 28–40.
54. Idem., *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750* (Könyvtártörténeti füzetek I.) Szeged, 1982. 165.
55. Idem., A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” *Bakonyi Géza emlékkönyv*. Szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda., Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008. (Habent sua fata libelli IV.) 23–43.
56. Idem., *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*. Szeged: Scriptum Kft., 1995. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 1.)
57. Idem., *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.). Szeged: Scriptum Kft., 1993.
58. Idem., „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: *Tarnai Andor emlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest: Universitas, 1996. (Historia litteraria 2.) 181–187.
59. Idem., *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. In: Magyar KönyvSzemle 104 (1988). 78–82.
60. Ofrim Alexandru, Lectura în epoca romantică: practici și reprezentări. In: Andi Mihalache, Alexandru Istrate (coordonatori), *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*. Iași: Editura Universității Ioan Cuza, 2009. 315–329.
61. Idem., Practicile scrisului și lecturii. Stadiul cercetărilor în istoriografia română. In: *Xenopoliana* 2004 12 nr. 1–4, 47–54.
62. Idem. – Ofrim Lucia, Practicile lecturii – aspecte istorice și etnologice. In: *Symposia*, 2002/1. 167–188.
63. *Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Bp.–Szeged: MTA Könyvtára–JATE, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.).
64. Pálffy Márton, Cserei Mihály történeti adomái és apostegmái. In: *Erdélyi Múzeum*, 1935. 256–265.
65. Petróczi Éva, Egy magyar puritan “bestseller” Pápai Páriz Imre: Keskeny út. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerkesztette Csörsz Rumen István. Budapest: ITI, 2010. 297–306.
66. Price, Leah, Reading: the state of the discipline. In: *Book History* 7, 2004. 303–320.
67. Roche, Daniel, A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között. In: *Korall*, 2011. 12. évf. 43. 25–41.
68. Simén Domokos, Az unitáriusok kolozsvári fősikolájának könyvtára. In: *Keresztény Magvető*, 1877. 193–207.

69. Simon Melinda–Szabó Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, Szkriptum Kft., 1997.
70. Sipos Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1.).
71. Idem., Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története. In: *Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerkesztette Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009. 11–68.
72. Szabó Emőke, A Fogarasi Református Partikuláris Kollégium és diáktársadalma az 1639 és 1693-as évek között. In: *Neveléstörténet: a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata*. 2006/1/2.
73. Szádeczky Lajos, *Cserei Mihály jegyzőkönyvei*. In: *Századok*, 1903. 891–906.
74. Idem., Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. In: *Történelmi Tár*, 1903. 481–582.
75. Idem., Cserei Mihály történetbölcseleti műve. In: *Történelmi Tár*, 1906. 445–552
76. Idem., Cserei Mihály végrendelete. In: *Erdélyi Múzeum*, 1895/7–10. 388–394, 429–444, 493–498, 546–554.
77. Szarvas Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Főpapok, főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei)*. Budapest, 1939. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7.)
78. Széles Ágnes, *Folosirea exemplor și istoricitate în opera lui Cserei Mihály „Compendium theologicum et politicum.”* Lucrare de masterat. UBB, 2007.
79. Szigethy Lajos, *Cserei Mihály élete és története*. Kolozsvárt, 1894.
80. Idem., Cserei Mihály és története. In: *Erdélyi Múzeum*, 1894/6. 429–451.
81. Sz. Kristóf Katalin, A számoktól a (jogi)szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet. In: *Acta Papensia*. 2002/1-2. 3–29.
82. Tarnai Andor, A váradi Orator Extemporaneus. In: *Klaniczay emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerkesztette Jankovics József. Budapest: Balassi Kiadó, 1994. 365–378.
83. Tóth Zsombor, Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai. In: *Erdélyi Múzeum*. 1999/3–4.
84. Idem., Cserei Mihály és élettörténete: esettanulmány. In: *Könyvek által a világ: tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2009. 403–426.
85. Idem., Egy koraujkori familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete Gróf Altorjai Apor Istvánnal (1692–1703): esettanulmány. In: *Acta Siculica*, 2008. 309–318.
86. Idem., A familiáris Cserei Mihály és a végrendelező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása. In: *Lymbus*, 2009. 97–111.
87. Idem., *Hiányzó paradigmák. Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*. In: *Korunk*. 2008 május.
88. Idem., Ifjúkori önarckép: Cserei Mihály 1690–1697. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör –Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának a kötete*. Szerk. Gyáni Gábor, Láczy Magdolna. Nyíregyháza, 2008. 235–245.
89. Idem., *Istorie și antropologie: analiza manuscriselor reformate din secolul al XVII-lea* (Történeti antropológia: XVII. századi kálvinista szerzőségű kéziratos élettörténetek vizsgálata. Ifjúkori (ön)arckép Cserei Mihály ifjúságának záró szakasza (1690–1698). UBB, Facultatea de Litere. Cluj-Napoca, 2011

90. Idem., Műfaj vs. Íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékiratirodalomhoz. Cserei Mihály kalendáriumai. In: Idem., *A történelem terhe: antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2006. 333–405.
91. Idem., Pecchius Crasalpinus csodálatos szabadulásának története. Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához. In: *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*: a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének házikonferenciája, Kolozsvár, 2010 január 8–9. II. Szerkesztette Gábor Csilla, Korondi Ágnes. Kolozsvár: Verbum: Látathatlan Kollégium, 2010. 29–50.
92. Idem., *A Portrait of a Young Man as a Survivor: Mihály Cserei (1690–1697). A Case Study in Historical Anthropology*. Budapest: CEU, Lucrare de masterat, 2007.
93. Idem., *A történelem terhe: antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2006.
94. Idem., Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis pietatis olvasata. In: *Medgyesi Pál redivivus: tanulmányok a 17. századi puritanizmusból*. Szerkesztette Fazakas Gergely Tamás és Győri L. János. Debrecen: Debreceni Egyetem: Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008. 203–229.
95. Turóczi-Trostler József, Keresztény Seneca: fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. In: *Magyar irodalom – világirodalom, Tanulmányok. II.* Budapest, 1961. 156–218.
96. Idem., Magyar cartesianusok. In: *Magyar irodalom – világirodalom, Tanulmányok. I.* Budapest, 1961. 173–216.
97. Ürmössy Gyula, *Nagyajtai Cserei Mihály históriája: nyelvészeti tanulmány*. Budapest, 1885.
98. Zombori István, Külföldi művek magyarországi fogadtatása (A Guevara magyar kiadásának kérdőjelei). In: *Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 159–167.